

О. П. Реснт

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник директора, Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ГРОМАДСЬКУ АКТИВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано особливості становлення громадського управління на території українських губерній Російської імперії упродовж другої половини XIX — початку XX ст. Висвітлено етапи впровадження земського управління, зокрема проаналізовано заходи центральної влади щодо реорганізації земських установ і впровадження дрібних земських одиниць (волосне земство). Водночас встановлено, що однією з причин відмови від подальшого реформування земств стало небажання правлячої бюрократії та проурядових сил законодавчої гілки влади. Зауважено прогресивне значення кооперативного руху для соціально-економічного життя населення, створення нових форм громадської активності (сприятливі умови для реалізації селянами продукції своїх господарств, початок організації потужних кооперативних об'єднань, створення кооперативних об'єднань у містах і промислових центрах, що пом'якувало продовольчу кризу у роки війни). Визначено вплив Першої світової війни на розвиток кооперації (звільнення від жорсткої державної опіки, самостійне розв'язання проблем); посилення громадянської активності (зростання інтересу до міжнародних та фронтових подій, підвищення освітнього рівня, проведення публічних лекцій і бесід, розповсюдження книг і газет, організування народних будинків і бібліотек). Встановлено, що активізація та зростання кооперативного руху у середовищі широких верств сільського та міського населення у період Першої світової війни лякав центральну владу, яка намагалася пригальмувати розширення кооперативної мережі, об'єднання товариств у союзи.

Ключові слова: громадське управління, самоврядування, кооперативи, українське суспільство, Перша світова війна.

O. P. Reient

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), Reent.O.P@nas.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5141-7445>

THE INFLUENCE OF THE WORLD WAR I ON COMMUNITY ACTIVITY OF UKRAINIAN SOCIETY

Abstract

The peculiarities of the formation of public administration on the territory of the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the second half of the XIX — beginning of the XX century are analyzed. The stages of introduction of zemstvo management are covered, including the measures of the central government concerning reorganization of zemstvo establishments and introduction of small zemstvo units are analyzed. At the same time, it was established that one of the reasons for not further reforming the zemstvos was the reluctance of the ruling bureaucracy and pro-government forces of the legislative branch. The progressive significance of the cooperative movement for the socio-economic life of the population, the creation of new forms of social activity (favorable conditions for the sale of peasants of their farms, the beginning of powerful cooperatives, the creation of cooperatives in cities and industrial centers, which mitigated food crisis during the war). The influence of the World War I on the development of cooperatives (liberation of cooperatives from strict state guardianship and independent problem solving) is determined; strengthening civic activity (growing interest in international and front-line events, raising the level of education, holding public lectures and talks, distributing books and newspapers, organizing public houses and libraries). It was found that the intensification and growth of the cooperative movement, among the broad rural and urban population during the World War I, frightened the central government, which tried to slow down the expansion of the cooperative network, the unification of societies into unions.

Keywords: *community administration, self-government, cooperatives, Ukrainian society, World War I.*

На початку ХХ ст. станові інтереси помісного дворянства все ще залишалися пріоритетними для бюрократичної монархії Російської імперії порівняно з іншими суспільними прошарками. Правляча верхівка недоброзичливо ставилася до прагнень торгово-промислового класу і селянства посилити свій вплив у системі адміністративного управління й громадського життя. Традиційно в засобах масової інформації немало говорилося про реформування тієї чи іншої сфери соціально-еконо-

мічного життя; відпрацьовувалися паперові проекти з цього приводу, які роками переміщалися по канцеляріях державних установ; організовувалися всілякі наради, що закінчувалися найчастіше створенням комісій і прийняттям заходів паліативного характеру.

Яскравим виявом політики правлячого режиму щодо реформування суспільних інституцій стало його ставлення до земства. Як відомо, законом від 1 січня 1864 р. в Російській імперії були створені губернські й повітові земські установи “для завідування справами, які стосуються до місцевих користей і потреб”. До їх складу ввійшли обрані від населення особи. Для абсолютистського політичного устрою, яким характеризувався царська Росія, то був, безперечно, прогресивний акт, але його дія не поширювалась на всю територію імперії. З міркувань політичного характеру проект щодо впровадження земства в Західному краї, до якого відносилися й губернії Правобережної України, уряд відкинув, і населенню довелося очікувати вирішення цієї проблеми майже 50 років. Взагалі правляча верхівка не сприймала виборне начало, над усім тяжів страх “перед падінням неприродної імперії і неприродної влади”. Навіть С. Ю. Вітте, який видавав себе за прогресивного державного діяча, стверджував, що самоуправління не відповідає “устрою російського державного управління”. Після впровадження земства в Західному краї незадовго до Першої світової війни Вітте розцінив цю акцію як “політичну помилку”¹.

До того ж правляча бюрократія на догоду помісному дворянству не допустила створення земських установ на волосному рівні — так званої дрібної земської одиниці. Тут усе залишилося без перемін. Існуючі волосні установи виконували цілковито виконавчо-поліцейські функції: стягування податків з селян та інших платежів, підтримання порядку тощо. Таким заходам, як економічний добробут, духовний і культурний розвиток села волосні управи практично не приділяли уваги.

По суті система земського управління була поставлена з ніг на голову. В Західній Європі дрібні місцеві осередки комунального типу об’єднувалися в більші адміністративні одиниці — округи, провінції, і вся управлінська структура виростала, так би мовити, “з коріння”. У царській Росії, навпаки, вся система управління спрямовувалася зверху вниз, і правлячий режим не збирався що-небудь змінювати в цьому напрямку. Зі свого боку, громадськість наполягала на створенні на місцях дрібної земської одиниці, яка стала б своєрідним фундаментом місцевого самоуправління.

¹ Кризис самодержавия в России, 1895–1917 / Редкол.: В. С. Дякин (отв. ред.) и др. Ленинград, 1984. С. 106, 115.

У промові на засіданні Державної ради 19 травня 1914 р. М. Ф. Дітмар, даючи оцінку місцевому самоуправлінню, зазначив: “У нас система самоуправління, як ви знаєте, недобудована, вона, можна сказати, без ніг і без фундаменту. Вона має губернські й повітові земські установи, але широкі прошарки населення в ній не задіяні”². Внаслідок цього нагальні інтереси переважної більшості сільського населення, яке проживало “в глибинці”, практично не задовольнялися в таких важливих сферах життя, як освіта, культура та медичне обслуговування. Відсутність реального реформування в системі управління посилювало нігілістичне ставлення громадськості до будь-яких заходів влади в суспільно-політичному й соціально-економічному житті.

Напередодні війни засоби масової інформації засвідчували, що в земських установах “у більшості випадків верховодить клас поміщиків”. Проте їм протистояли сільські господарі та інтелігенція – агрономи, зоотехніки, вчителі, які були зацікавлені в піднесенні добробуту села на високий рівень. Через зіткнення цих сил стала “створюватися своєрідна рівновага земської діяльності”³. У зміцненні селянських господарств були об’єктивно зацікавлені й представники торгово-промислового класу, вбачаючи в цьому можливість значно більшої реалізації товарів широкого вжитку й тим самим потужного стимулювання промислового розвитку.

Проте адміністрація, помісне дворянство й особливо великі землевласники ставилися до ідеї впровадження дрібної земської одиниці, як і всякої іншої самодіяльності громадських сил на основі виборного начала, недоброзичливо. Волосне земство могло стати найбільш масовою школою громадської самодіяльності, що було неприйнятним для бюрократії. До того ж земські зібрання на низовому рівні стали б вимагати прозорого оподаткування великих власників земель, розглядали б різні аспекти використання податків на потреби місцевого населення. Зрештою, правляча бюрократія не мала бажання допустити посилення впливу торгово-промислової буржуазії в низових земських установах. Тому в правлячих колах імперії протягом щонайменше 15 років велася боротьба різних сил і політичних течій навколо проектів реформи місцевого самоуправління. Отже, питання щодо впровадження волосного земства було надзвичайно актуальним.

Законопроект щодо створення дрібної земської одиниці мав тривалу історію. 12 грудня 1904 р. царським указом було визнано необхідність організації волосного земства. Але тільки 12 листопада 1908 р. відпо-

² Горно-заводское дело. 1914. № 21–22. С. 9007.

³ Киевская земская газета. 1914. 20 июня.

відний законопроект був внесений міністром внутрішніх справ для розгляду на засідання комісії Державної думи з питань місцевого самоуправління. Обговорення законопроекту безпосередньо на пленарних засіданнях Державної думи велося з 14 лютого до 10 травня 1911 р.⁴ Але партійний склад III Державної думи був таким, що ні одна політична сила не була спроможною прийняти позитивне рішення. Спроби об'єднання кількох партій під час голосування також не мали успіху. Для Державної ради, де представники великого землеволодіння переважали кількісно, законопроект виявився тим більше неприйнятним і був відкинутий, хоча й незначною більшістю⁵. Унаслідок цих та інших маневрів у законодавчих органах влади громадськість ще до війни втратила віру в можливість реформування давно назрілих проблем, що посилювало радикальні настрої у суспільстві. В багатьох тогочасних часописах поширювалися скептичні висловлення щодо реформ в імперії, котрі “довго їдуть і не скоро прибудуть”.

Особливо болісно далася взнаки недосконалість місцевого управління в роки війни, коли відбувалося згортання роками налагодженого товарообміну між містом і селом, різко зменшилася підтримка селянських господарств з боку губернських і повітових земств. За цих несприятливих обставин надто ускладнилося вирішення таких актуальних питань, як постачання армії продовольства, організація складів і крамниць з товарами масового попиту для громадських потреб, допомога солдатським сім'ям, організація притулків для скалічених воїнів і дітей, які втратили батьків.

Ці питання доволі широко обговорювалися на численних громадських форумах. Зокрема, на агрономічній нараді, скликаній Катеринославською губернською земською управою 4 жовтня 1915 р., аналізувалися різні аспекти життя села в роки війни: надання допомоги занепалим селянським господарствам; участь населення в задоволенні потреб армії; опікування скалічених воїнів; розміщення в сільській місцевості сімей біженців і вигнанців, їхньої худоби, домашнього скарбу тощо. Нарада дійшла висновку, що для успішного вирішення цих питань необхідно створити в кожній волості осередки, до яких увійшли б представники місцевих земств, волосних селянських сходок і кооперативів. Новостворені осередки мали належним чином фінансуватися для вирішення проблем, що постали перед селом у роки війни⁶.

⁴ Горно-заводское дело. 1914. № 21–22. С. 9007.

⁵ Киевская земская газета. 1916. 15 июля.

⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 8 октября.

На початку березня 1916 р. питання щодо створення дрібної земської одиниці знову стало обговорюватися в Державній думі. Висловлювались пропозиції, щоб кількість гласних у волосному земстві становила не менше 20 осіб, а управа складалася з голови і щонайменше двох членів, які обиралися б населенням на трьохрічний термін⁷. Але представники націоналістичних фракцій, що відстоювали інтереси великого землеволодіння, наполягали на збереженні в селі повною мірою каральних і адміністративних прав волосних старшин та сільських старост під егідою земських начальників, рекламуючи їхню діяльність як благо для селян⁸. Відчувалося недоброзичливе ставлення до вирішення цього питання й урядових кіл, що спричинило песимістичні настрої громадськості, посилювало її недовіру до влади.

Отже, ні правляча бюрократія, ні проурядові сили законодавчої гілки влади не мали бажання реформувати земські установи. Селянство продовжувало залишатися під жорсткою опікою адміністрації.

Вкрай актуальним залишалося питання щодо вдосконалення управління економікою, визначення шляхів подальшого розвитку всього народного господарства. Тісно пов'язаний з великим підприємництвом П. І. Пальчинський, який посідав пізніше в Тимчасовому уряді провідні посади, констатував, що в роки війни уряд не мав жодної програми регулювання економічного життя.

Як мовилося вище, тільки під тиском несприятливих подій на фронті правляча верхівка вимушена була зробити деякі поступки торгово-промислому класу, і представники найбільших підприємницьких організацій — Земгору та Центрального військово-промислового комітету ввійшли до складу особливих нарад, що були створені законом 17 серпня 1915 р. Проте діяльність останніх викликала гостре незадоволення широкої громадськості, що знайшло відповідне відображення і в засобах масової інформації⁹. Найчастіше наголошувалося на тому, що особливі наради неспроможні вирішувати проблем, які призводять до “повного розладу економічного життя”. “Ці установи, створені безвідповідальною бюрократичною творчістю, виявилися мертвонародженими. Їхні члени збираються келейно, обговорюють різні проекти, від яких мало користі для справи, а представники трудового населення не представлені в них”, — констатував подільський часопис¹⁰.

⁷ Киевская земская газета. 1916. 15 июля.

⁸ Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия IV / Стенографические отчёты. Пг., 1915. Стб. 4843, 4846.

⁹ Див., зокрема, Вестник сельского хозяйства. 1915. № 51–52.

¹⁰ Экономическая жизнь Подолии. 1916. № 1. С. 19.

Ці та інші оцінки щодо безпорадності особливих нарад віддзеркалювали, з одного боку, нігілістичне ставлення інтелігенції до спроможності правлячих кіл імперії радикально реформувати управління економікою, а з іншого — гостре незадоволення владою демократичних кіл суспільства.

Певний інтерес до перспектив економічного розвитку виявила в роки війни підприємницька буржуазія. Заслуговує на деяку увагу проект голови Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, члена Державної ради М. С. Авдакова щодо заснування Вищої економічної наради. На його думку, остання мала сприяти розвитку продуктивних сил країни в умовах, коли Рада міністрів була цілковито обтяжена в роки війни поточними справами. Згідно з пропозиціями Авдакова її членами повинні були стати міністри провідних галузей народного господарства, представники науки, техніки та великого підприємництва на чолі з особою, призначеною імператором. 21 квітня 1915 р. Авдаков ознайомив з основними положеннями свого проекту членів Комітету Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі, а згодом і все зібрання останньої.

Проект мав ряд серйозних вад. Щоб дати хід своїй ініціативі, обережний глава всеросійської підприємницької організації обмежився в основному рамками техніко-економічних проблем. Питанням громадсько-політичного життя не приділялося належної уваги. Прерогативи проектованої установи в системі органів державної влади не були визначені. Зі своїми однодумцями Авдаков піклувався найперше про інтереси підприємництва, що знайшло відображення у формулі про “забезпечення рівнодіючої інтересів”. Але його доволі помірковані пропозиції, спрямовані на вдосконалення управління народним господарством, не приймалися правлячою бюрократією. Найбільш категорично уряд відкидав пропозиції щодо ролі громадських організацій у вирішенні питань економічного розвитку¹¹.

Наприкінці 1915 р. пропозиції Авдакова та його однодумців з підприємницького середовища надійшли до Ради міністрів у вигляді Записки щодо організації Особливої наради з економічних питань. Основні її положення характеризувалися вузькістю щодо вирішення поставлених у ній проблем. Представники торгово-промислового класу виявлялися нездатними вийти за рамки схем, що були відпрацьовані ще “в епоху С. Ю. Вітте”, коли держава стимулювала приватну ініціативу, а економічний розвиток здійснювався шляхом стимулювання промисловості й без урахування інтересів сільського господарства. Торгово-промислова

¹¹ Горно-заводское дело. 1915. № 17–18. С. 10963.

буржуазія була явно незадоволена економічною політикою уряду з її креном на державне підприємництво й вважала нове економічне піднесення механічним повторенням політики Вітте. За низкою свідчень засобів масової інформації, пропозиції М. С. Авдакова не викликали інтересу сільськогосподарських виробників, особливо українських експортерів. В очікуванні закінчення війни їх найперше цікавили питання щодо створення оптимальних умов для виробництва й експорту сільськогосподарської продукції в країни Європи та сприяння держави виробникам за рахунок зниження залізничних тарифів і вивізного мита, пошук нових ринків для збуту хлібного надлишку¹². Однак переключати стрілку руху на шлях реформ царизм не мав жодного бажання. Всякі наміри громадськості щодо найменших перемін в управлінні народним господарством він розглядав як загрозу авторитарній владі.

Крайнє незадоволення торгово-промислових кіл України політикою уряду виявилось під час роботи так званої Економічної наради півдня Росії, яка відбулася в Одесі 17 жовтня 1915 р. Її учасниками були діячі фінансової сфери, пароплавних і залізничних компаній, акціонерних товариств, місцевого самоуправління і кооперативних організацій України. Широко були представлені на цьому форумі й наукові сили, найперше від Києва та деяких інших міст.

На зібранні було заслухано доповідь С. І. Соколовського, в якій аналізувалися причини економічної кризи в роки війни і можливість виходу з неї шляхом організації стрункої системи громадських установ. Потрібна така економічна програма, наголошував Соколовський, коли кожному регіону приділяється серйозна увага й передбачається використання економічних переваг кожного району в його ж інтересах. Оскільки цього нема, то урядові відомства “роблять політику”, але не звертають уваги на проблеми економічного розвитку краю¹³.

Більш відверто висловлювався Я. С. Бальбок, який виголосив доповідь про роль України в зовнішній торгівлі. Південні регіони, говорив він, “мають необмежені продуктивні сили і природні багатства, проте позбавлені належних засобів для раціонального використання їх”. Експорт з азово-чорноморських портів і митниць у передвоєнні роки не тільки не зріс, але й став зменшуватися порівняно з іншими регіонами імперії. Причому зростання вивозу з північних портів імперії стало зростати, за

¹² Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. 24 марта.

¹³ Горно-заводское дело. 1915. № 45. С. 12239.

даними Бальбока, саме за рахунок південного регіону, шляхом штучного відведення вантажів з України¹⁴.

Ряд промовців висловили гостре незадоволення урядом через відсутність давно назрілих реформ, ігнорування владою політичних свобод, зокрема ідеалів Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Зверталася також увага на низький рівень технічного облаштування азово-чорноморських портів і нерозвиненість залізничної мережі краю. Загалом висловлені на нараді міркування були сприйняті зібранням з належним розумінням і співчуттям¹⁵.

З кожним роком війни економічна криза загострювалася, що посилювало опозиційні настрої до влади й викликало тривогу правлячого режиму. Кожний міністр внутрішніх справ вважав за необхідне обнародувати свій проект запобігання транспортній і продовольчій кризі, посилення боротьби з корупцією. Зрештою, восени 1916 р. в засобах масової інформації з'явилися основні положення економічної програми чергового керівника головного поліцейського відомства О. Д. Протопопова, проголошені ним з трибуни Державної думи. Останній говорив, що уряд надто далеко зайшов на шляху регламентації ринку. Обмін потрапив у руки урядових агентів, заявляв цілковито справедливо Протопопов, а мільйони людей були усунуті з цієї сфери. Реквізиції, секвестри, заборони на вивіз продовольства — все це стало звичайними формами товарообміну, але цього не повинно бути¹⁶.

З наведених висловлень ясно, що Протопопов намагався заручитися певною підтримкою торгово-промислових кіл, але його аргументи вже не сприймалися суспільством. «Критичні зауваження міністра внутрішніх справ, спрямовані проти крайнощів державного соціалізму, — слушно констатував рупор всеросійського об'єднання промисловців, — що стали переважати в роки війни, викликають, природно, наше цілковите співчуття. Проте в нас виникають сумніви в тому, чи поділяють інші члени уряду настрої міністра, проголошені ним у Державній думі»¹⁷. Отже, маневри голови поліцейського відомства легко розшифровувалися, тим більше, що керівник Міністерства промисловості й торгівлі князь В. М. Шаховський відверто висловлював у пресі протилежні погляди.

Не могли задовольнити торгово-промисловий клас і декларативні положення програми голови Ради міністрів О. Ф. Трепова, рамки якої

¹⁴ Там же. С. 12240.

¹⁵ Известия Главного комитета по снабжению армии. 1915. № 6. С. 152–153.

¹⁶ Промышленность и торговля. 1916. № 42. С. 304.

¹⁷ Там же.

обмежувалися в основному вирішенням нагальних завдань, що відносилися до продовження війни. Лідер гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я М. Ф. Дітмар у своїй промові в Державній раді 26 листопада 1916 р. відверто заявив, що спільні інтереси торгово-промислового класу і влади “в боротьбі з германізмом” уже не можуть поєднати їх “без створення внутрішніх політичних умов, від яких залежить розвиток економічного життя”¹⁸.

Таким чином, зусилля громадськості, спрямовані на реорганізацію управління, проведення економічних реформ, не дали жодних позитивних результатів. Правлячий режим не допустив створення дієвих механізмів за участю широкої громадськості як у центрі, так і на рівні місцевого самоуправління. Виконання спричинених війною масштабних потреб господарського життя ускладнилося. Сільське населення, як раніше, було позбавлене права на самоорганізацію на волосному рівні. З осені 1916 р. заходи влади в сфері регулювання економіки мали суцільно декларативний характер. Урядові наради з цих питань не дали позитивних результатів. Ухвалені на них рішення не виконувалися й ніхто не ніс за це відповідальності. Такий стан речей найчастіше пояснювався відсутністю на місцях належної роботи за участю широкої громадськості, що неминуче породжувало тенденцію до розпаду владних інституцій, які забезпечували регулювання товарного ринку.

Кооперативний рух в Україні, як і повсюди в країнах Європи, мав прогресивне значення. Завдяки кооперації селянство отримало можливості користуватися на вигідних умовах кредитом, закуповувати знаряддя праці та предмети повсякденного вжитку, реалізовувати на більш сприятливих умовах продукцію своїх господарств. Розвиток сільськогосподарської кооперації створював тенденцію до організації потужних кооперативних об'єднань, здатних конкурувати на ринках з великими аграріями, усунення шкідливого для виробників посередництва. В роки війни відбувалося помітне зростання кооперативної мережі не тільки в сільській місцевості, але й у містах і промислових районах України, що сприяло пом'якшенню продовольчої кризи.

Слід зазначити, що розвиток кооперації в царській Росії мав щонайменше дві суттєві відмінності порівняно з країнами Західної Європи. Перша з них полягала в тому, що на Заході кооперація була “рухом народних мас, в якому роль інтелігенції була відносно незначною”. У Російській імперії кооперація “перебувала під впливом інтелігенції, яка виходила з міркувань ідейного характеру й бажання служити інтересам

¹⁸ Горно-заводское дело. 1916. № 48. С. 14781–14782.

трудящих класів”¹⁹. Другою відмінною ознакою було те, що кооперація створювалася переважно під егідою держави. Остання надавала підтримку кредитним товариствам і підпорядковувала їх повному контролю. Численні інспектори Державного банку стежили за їх діяльністю шляхом систематичного ревізування поточної роботи. Дехто навіть сприймав кредитні товариства не як повноцінні громадські організації, а як кооперативні фасади, подібні до тих, які зненацька створював Г. Потьомкін у малолюдних місцевостях Південної України на час проїзду цариці Катерини II²⁰. Те ж стосується й інших форм кооперації. Споживчі товариства були під опікою Міністерства внутрішніх справ, а артільні й сільськогосподарські кооперативи – під наглядом Міністерства торгівлі й промисловості та Міністерства землеробства.

Небувало зросла роль кооперації в роки війни. Селяни тяглися до неї через гостру нестачу сільськогосподарських знарядь праці, робочої сили та фінансових засобів. Кредитні, сільськогосподарські та споживчі товариства докладали зусиль до забезпечення армії й населення міст продовольством. Особливо важливе значення мало те, що в селянському середовищі виникла й посилювалася тенденція до звільнення кооперації від жорсткої державної опіки та самостійного розв’язання проблем, що постали перед селянськими господарствами. Виробники Подільської губернії вже на початку війни відверто висловлювали незадоволення існуючими схемами забезпечення армії продовольством, передусім низькими цінами на хліб, які диктувало Міністерство землеробства, недооцінкою ролі земств, кооперативів та інших громадських організацій у забезпеченні села товарами масового попиту²¹. Громадськість України наполягала на створенні в структурі губернських уповноважених з продовольства таких механізмів, які за допомогою кооперативів були б спроможні “після закінчення війни зберегти й розширити свої операції і взяти на себе всю торгівлю хлібом Півдня Росії”²².

Впритул до життєвих потреб сільського населення підійшли в роки війни кооперативи в усіх регіонах України. 5 липня 1915 р. зібрання Харківського товариства сільського господарства, у роботі якого брали участь багато кооператорів губернії, вирішило розширити рамки своїх попередніх планів. Поряд з постачанням військам продовольства було поставлено завдання задовольняти нагальні потреби селян, здійснювати,

¹⁹ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. М., 1918. С. III–IV.

²⁰ Там же. С. 351, 354.

²¹ Экономическая жизнь Подолии. 1914. № 18. С. 60.

²² Там же.

зокрема, заходи “для їх згуртування й виучки”. “Під час загального напруження сил для вирішення складного завдання збуту продуктів і забезпечення ними армії, – зазначалося в ухваленій зібранням постанові, – громадські сили мають бути мобілізованими. Останнє має виявитися в інтенсивному кооперативному будівництві й творчій роботі не тільки для сьогоdnішнього дня, а й для майбутнього”²³.

Умови життя в роки війни сприяли посиленню громадського пульсу. Різко зріс інтерес до міжнародних і фронткових подій, оволодіння знаннями шляхом підвищення освітнього рівня. Село, що раніше було байдужим до засобів масової інформації, стало зачитувати часописи “до дірок”. За цих обставин працівники кооперативів Поділля й Волині докладали зусиль до організації серед населення лекцій і бесід на різноманітну тематику, а також розповсюдження книг, газет і бібліотечок з питань продуктивності сільського господарства. З ініціативи й за фінансового сприяння кооперативів у Полтавській, Київській, Харківській, Чернігівській та інших губерніях України з’явилося устаткування для показу кінофільмів і кінохронік, організовувалися народні будинки й бібліотеки, де представники української інтелігенції виступали з лекціями й оглядами подій на фронті. Зросла тяга молодих селян до навчання на агрономічних курсах.

Кооперація пробуджувала інтерес до самодіяльності навіть у населення віддаленої від міст глибинки, сприяла посиленню його потягу до освіти, рідної мови, національної культури. На кооперативному з’їзді споживчих товариств, що відбувся в Москві у третій декаді 1915 р., делегати з України надзвичайно високо оцінювали роль кооперації в царині культури й освіти в роки війни. Голова Ради Київського кооперативного союзу П. Пожарський акцентував увагу присутніх на тому, що кооперація має не тільки величезне економічне значення, а й національне. Ці дві її особливості, наголошував Пожарський, засвідчують її “стійкість і надають упевненості у майбутньому”. У свою чергу, М. Стасюк, майбутній член Генерального секретаріату Української Центральної Ради, заявив на з’їзді, що кооперація “сприяє перетворенню селянства з етнографічної маси в націю в повному розумінні цього слова”²⁴.

Справді, в роки війни проведення кооперативних форумів супроводжувалося вимогами впровадження української мови в усі сфери суспільно-політичного життя. На нараді кооператорів Чернігівського повіту в середині вересня 1915 р. її учасники вимагали доповідей українською

²³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 9 июля.

²⁴ Черниговская земская неделя. 1915. 30 октября.

мовою. Восени того ж року на кооперативному з'їзді в Одесі виникла конфліктна ситуація через те, що представник канцелярії градоначальника заборонив користуватися українською мовою. Наводилися переконливі факти несприйняття українським селянством кооперативної літератури російською мовою. Щоб угамувати пристрасті й подальше загострення обстановки, головуєчий на зібранні запевнив його учасників, що кооперативна преса Херсонщини друкуватиме матеріали українською мовою²⁵.

Водночас слід зазначити, що в роки війни українська кооперація опинилася в надто складному становищі через нестачу досвідчених кадрів. Агрономи, зоотехніки, вчителі та інші представники української інтелігенції, які очолювали кооперативи, перебували в діючій армії. Селянські господарства, що становили основу її діяльності, руйнувалися.

Ще більші труднощі для кооперативного руху були наслідком тих перешкод, які створювала влада, вбачаючи в самодіяльності населення загрозу існуванню авторитарного режиму. Як і до війни, уряд не дозволяв організувати в Києві центр української кооперації. Для попередження цього заходу практикувалися адміністративні покарання й брутальний тиск із боку місцевої влади²⁶. Ставилися всілякі перешкоди на шляху відкриття нових кооперативів, а тим більше кооперативних об'єднань. Тільки після довголітньої тяганини, в 1915 р. було затверджено статут Харківського союзу установ дрібного кредиту, який був підписаний у Міністерстві фінансів ще в 1910 р. Але й після цього союз не міг задовольнити кооператорів, оскільки його робота залишалася під жорсткою чиновницькою опікою²⁷. Заслугує на увагу сумна історія із затвердженням статуту Ніжинського об'єднаного товариства, до якого входили і сільськогосподарські, і кредитні та споживчі кооперативи. Проект статуту роками кочував по канцеляріях відповідних міністерств, але справа так і не була вирішена. Не допомогли ні аргументи щодо солідного вкладу товариства в забезпечення армії продовольством, ні клопотання членів вищих законодавчих палат імперії від Чернігівської губернії²⁸.

Імперський уряд ставив перешкоди на шляху затвердження кооперативних союзів повсюди. 22 березня 1916 р. в Державній думі розглядалося питання про кооперативні товариства та їх об'єднання. Член Думи від Подільської губернії навів у своїй промові такий факт.

²⁵ Там же. 6 ноября.

²⁶ *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). Львів, 1996. С. 314–315.

²⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 5 ноября.

²⁸ Черниговская земская неделя. 1916. 3 июня.

Клопотання щодо відкриття губернського кооперативного об'єднання було відправлене в Петроград ще в 1911 р., а перший крок до здійснення цього було дозволено зробити тільки в 1915 р.²⁹ Попри зростаючу роль кооперативів у забезпеченні армії та населення продовольством і товарами повсякденного попиту й визнання цього факту вищими урядовцями, величезна кількість клопотань щодо відкриття нових товариств і об'єднання їх у союзи залишилася не задоволеною³⁰.

Намагання уряду тримати кооперативи під жорстким контролем викликало гостре незадоволення і протести громадськості. Останнє яскраво проявилось, зокрема, на згаданому вище кооперативному з'їзді в Одесі в жовтні 1915 р. Його учасники обговорили становище споживчої кооперації та причини, що гальмували її розвиток. У виголошеній на з'їзді доповіді доцента Аваліані увага аудиторії акцентувалася на тому, що споживчі кооперативи існують поза рамками правових норм і влада розглядає їх як благочинні організації, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ. Через те, що ці товариства об'єднують широкі демократичні прошарки населення, говорив доповідач, вони перебувають “під підозрою” й позбавлені права самостійної діяльності. Над ними завжди тяжіє сваволя адміністрації. Учасники форуму підтримали у своїх промовах та в ухваленій постанові основні положення доповіді й вимагали права на створення кооперативів явочним порядком³¹.

У міру загострення суспільної атмосфери в роки війни організаційне кооперативне будівництво зустрічало дедалі сильнішу протидію з боку адміністративних установ імперії. Кооперативний законопроект, внесений у Державну думу за підписами 75-ти членів, був підданий гострій критиці як правлячою бюрократією, так і представниками проурядових фракцій. Для протидії йому зацікавлені міністерства представили в Раду міністрів свої міркування з цього приводу.

З небувалою одностайністю урядовці висловилися проти явочного порядку створення кооперативів і наполягали на регламентації принципів їхньої діяльності, що мали бути покладені в основу “нормальних статутів”. На думку бюрократів з Міністерства землеробства, зміст останніх полягав у тому, що мета й характер діяльності кооперативів слід чітко окреслити законом. Членами кооперативу могли бути тільки особи, які мали від нього безпосередню вигоду. Міністерство торгівлі й промис-

²⁹ Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия IV / Стенографические отчёты. Стб. 3869.

³⁰ Промышленность и торговля. 1915. № 18. С. 183.

³¹ Черниговская земская неделя. 1915. 30 октября.

ловості пішло ще далі й пропонувало повністю відкинути законопроект 75-ти членів Державної думи й обмежити кооперативне будівництво строгими рамками. Міністерство фінансів клопотало звільнити кредитну кооперацію від усяких норм кооперативного закону й залишити її під своєю жорсткою опікою³².

Гальмування урядовими установами кооперативного будівництва призвело до широкого обговорення цього аспекту проблеми як на зібраннях громадських організацій, так і в засобах масової інформації. Розглядалися шляхи й методи протидії правлячій бюрократії. Найчастіше громадськість наполягала, щоб кооперативні потреби повсюдно обговорювалися на земських нарадах. Пропонувалося надсилати ухвалені на земських зібраннях накази з питань організаційного кооперативного будівництва членам Державної думи, а доповідні записки з цього приводу — до владних установ, а також розглянути шляхи розвитку кооперації на з'їзді. “Завданням кооперації, — зазначав харківський часопис на початку 1916 р., — є боротьба організованого в товариства трудового населення за свої інтереси. Для цього необхідна організація і взаємодія всіх видів кооперації та широке кредитування товариств і їх союзів кредитними спілками”³³.

Отже, роль кооперації в роки війни зростала в усіх сферах господарського й культурно-просвітницького життя. Кооперативний рух став набирати сили знизу, у середовищі широких верств сільського й міського населення. Але цей процес лякав правлячу верхівку імперії, яка гальмувала розширення кооперативної мережі, об'єднання товариств у союзи.

REFERENCES

1. Diakin, V. S. (1984). *Krizis samoderzhaviya v Rossii, 1895–1917*. Leningrad. [in Russian].
2. Tugan-Baranovskii, M. (1918). *Sotsialnyye osnovy kooperatsii*. Moscow. [in Russian].
3. Veryha, V. (1996). *Narysy z istoriyi Ukrainy (kinets' XVIII — pochatok XX st.)*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].

³² Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1916. № 2. 14 января.

³³ Там же.